

Jasper de Bruin, Wilfried Hessing en Janneke Noordervliet

Hazerswoude

Een ontbrekende schakel in de limes?

De afgelopen twintig jaar leerden de spectaculaire ontdekkingen in Leidsche Rijn bij Utrecht ons al dat er tussen de verschillende castella langs de limes ook nog andere militaire installaties aanwezig zijn geweest, zoals wachttorens en mogelijk ook enkele grotere wachtposten. Tot op heden werd altijd aangenomen dat dit beeld ook moest opgaan voor het deel van de limes ten westen van Utrecht. Met uitzondering van enkele wachttorens en een klein fort in Valkenburg waren daar tot voor kort maar weinig aanwijzingen voor. Begin juli 2021 vond een amateurarcheoloog tijdens de verbreding en verlegging van sloten aan de rand van de nieuwbouwwijk Westvaartpark in Hazerswoude grote hoeveelheden Romeins aardewerk en metalen voorwerpen. Vrijwel meteen was duidelijk dat het hier ging om een nieuwe vindplaats met een duidelijke Romeins-militaire achtergrond. De vraag was natuurlijk wat de precieze aard van de vindplaats was en wat de relatie was met het veronderstelde tracé van de limesweg, aan de noordzijde van dit terrein. Opgravingen in augustus en oktober-november 2021 lichtten een tipje van de sluier op. De eerste resultaten van dit onderzoek worden hier gepresenteerd. Omdat de uitwerking nog gaande is, hebben de conclusies een voorlopig karakter.

Opgravingen

Naar aanleiding van de eerste vondsten zijn door archeologen van Vestigia in de dagen daarna de resterende graafwerkzaamheden voor de sloten archeologisch begeleid en zijn de contouren van de vindplaats zo goed als mogelijk vastgesteld. Op basis van deze resultaten is van 2 tot en met 19 augustus door Vestigia een aanvullend proefsleuvenonderzoek uitgevoerd. Hierbij werd, naast een deel van de limesweg, die hier op een met palen beschoeide dam lag, ook een geul met grote hoeveelheden vondstmateriaal aangetroffen. In totaal zijn binnen de grenzen van de opgraving van ongeveer 0,3 hectare, ruim vijftienduizend Romeinse vondsten verzameld. De aard van een deel van dit materiaal deed vermoeden dat er langs de geul een militair steunpunt was gelegen. Het feit dat deze geul in de Romeinse tijd nog watervoerend was, deed eveneens vermoeden dat de limesweg hier open water heeft gekruist, wat betekent dat er ook een brug moest zijn geweest. Kortom, alle redenen om het onderzoek op een iets grotere schaal voort te zetten. Omdat het gebied al was vrijgegeven voor de woningbouw, werden door een initiatief van het Rijksmuseum van Oudheden, de gemeente Alphen aan den Rijn, de Omgevingsdienst Midden-Holland en de provincie

Zuid-Holland alsnog de middelen gevonden om deze opgraving uit te voeren. Het veldwerk werd uitgevoerd van 25 oktober tot en met 12 november 2021 door Vestigia, bijgestaan door het Rijksmuseum van Oudheden, de AWN, studenten van de Universiteit Leiden en de Saxion Hogeschool, en vrijwilligers.

“De zuidelijke geul bevat voornamelijk handgevormd inheems-Romeins aardewerk”

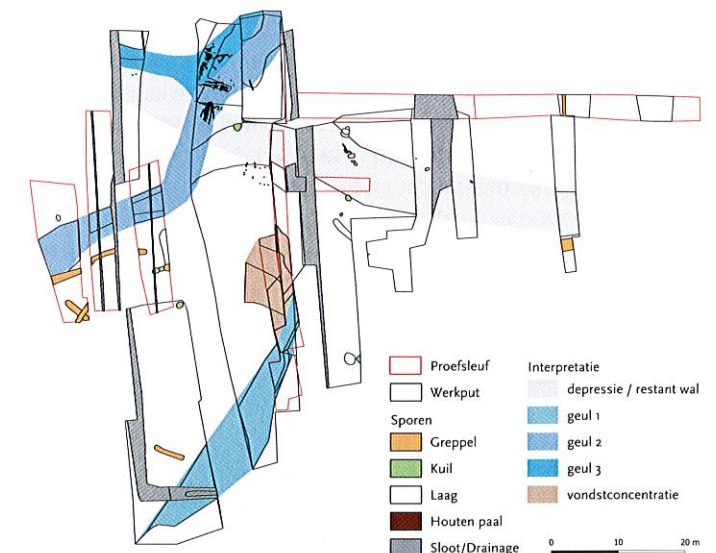
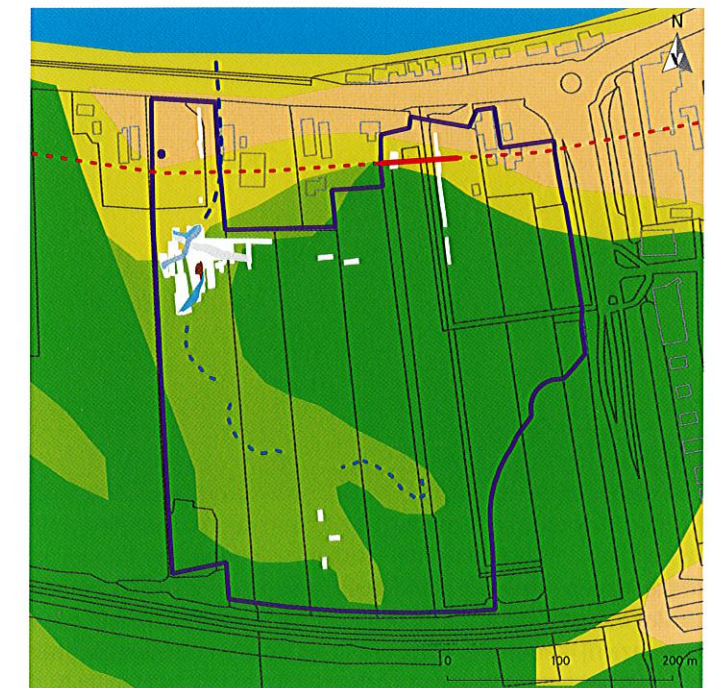
Landschap

Hazerswoude bevindt zich in westelijk veengebied, tussen de huidige loop van de Oude Rijn met de Rijndijk en de spoorbaan Leiden-Alphen aan den Rijn. De vindplaats ligt op de zuidoever van de Oude Rijn, die gedurende lange tijd het grootste deel van de afvoer van de Rijn verzorgde. De ondergrond is van zuid naar noord een overgangsgedebied van het laaggelegen komgebied naar de jongere oeverwallen en beddingafzettingen van de (huidige) Oude Rijn. Ter hoogte van de opgraving zijn twee geulen te onderscheiden. De zuidelijke geul bevat voornamelijk handgevormd inheems-Romeins aardewerk, met een kleine component Romeins draaischijfaardewerk. Deze geul is vermoedelijk ergens in de eerste of het begin van de tweede eeuw verland. De noordelijke geul heeft een meer kronkelend verloop en zet zich buiten de noordrand van de opgraving verder voort richting de Rijn. Deze geul is watervoerend geweest gedurende de hele Romeinse tijd. Het noordelijke deel van de geul is in de derde eeuw opnieuw actief geworden, waarbij mogelijk een nieuwe zijtak is ontstaan. Waar de beide takken samenkomen en het breedste deel van de geul is gevormd, is het systeem vervolgens afgedamd door twee haaks op elkaar gezette palenrijen. In die tijd zijn in de geulvulling grote hoeveelheden Romeins vondstmateriaal terechtgekomen.

Dammen

Voor de zuidelijke van de twee afdammingen is gekozen voor een dubbele palenrij op ongeveer 3,5 tot 4,0 meter uit elkaar, waartussen waarschijnlijk een grondlichaam heeft gelegen. De verticale palen zijn aan de onderzijde aangepunt en aan de bovenzijde soms voorzien van een inkeping, waarop horizontale planken en halve stammen bevestigd zijn geweest. Van de palen is meestal 1 tot 2 meter lengte bewaard gebleven. De zuidelijke constructie lijkt onder druk van de bovengrond of het afkalven van de geuloever te zijn verzakt in de richting van de geul. De meeste palen staan dus schuin. Een aantal ligt zelfs plat en is mogelijk uitgetrokken of niet gebruikt. Enkele stukken hout lijken secundair gebruikt in de afdamming. Hieronder bevindt zich een groot fragment van een boomstamkano of trog die verticaal in de bedding van de geul lijkt ingeslagen. Van de westelijke dam is slechts een enkele rij bewaard gebleven. Het is aanne-

▼ Landschappelijke ligging van het nieuwbouwplan Westvaartpark aan de rand van Hazerswoude-Rijndijk, de opgravingslocaties en de Romeinse Limesweg.

▲ Dronefoto van een deel van het opgravingsterrein vanuit het zuidwesten. Op de voorgrond de voormalige opgravingsputten, in het midden de opgravingsput met de houten dammen en de opgevlude geul onderin het profiel net voor de mensen. Op de achtergrond de Oude Rijn en de historische boerderijen langs de Rijndijk. Ergens tussen de hoogspanningsmast en de opgraving moet de Romeinse weg gelopen hebben

▲ De opgravingslocatie binnen Westvaartpark in 2021 met de belangrijkste elementen van de vindplaats.

- ▼ De derde-eeuwse houten afdammingen van de jongste doorbraakgeulen.

melijk dat de tweede, parallelle rij is vergraven bij de recente aanleg van een waterpartij. De constructie is vergelijkbaar en ook deze rij is voorover gezakt richting de geul. De eerste indruk is dat in beide constructies voornamelijk els, iep, es en wilg is verwerkt, maar ook een aantal eikenpalen. Enkele van deze palen zijn geschikt voor dendrochronologie. De palen zijn bewerkt en aangepunt met een disseltechniek. Aardig is dat tussen de constructie een gebroken dolabra (Romeinse houweel/dissel) is gevonden, die ter plaatse lijkt te zijn gebruikt.

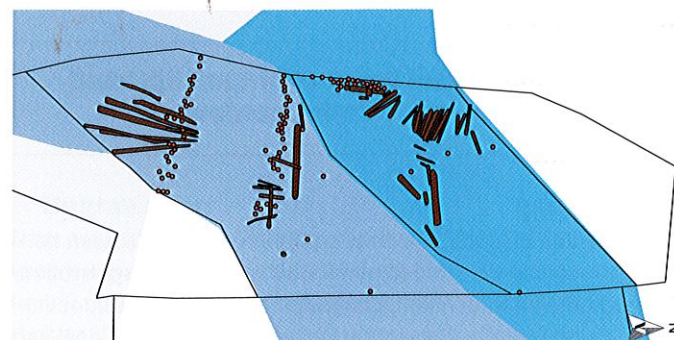
Een inheemse nederzetting?

In de zuidelijke restgeul en in een zone ten noorden daarvan bevinden zich enkele vondstconcentraties met flinke hoeveelheden handgevormd aardewerk, maar toch ook steeds enkele Romeinse scherven. In die richting lijkt er inheems-Romeinse bewoning te zijn geweest, met een datering in de eerste en het begin van de tweede eeuw. Enkele grondsporen, zoals kuilen en delen van greppels, kunnen bij deze bewoning hebben gehoord. Het beeld is echter nogal fragmentarisch, niet in de laatste plaats door het afgraven van klei van het terrein in het verleden. Opvallend is een aantal fraaie fibulae die met deze bewoning kunnen worden geassocieerd.

- ▲ IJzeren kop van een Romeinse dolabra aangetroffen tussen ingeslagen palen van een van beide dammen. Een deel van de houten steel is nog aanwezig.

- ▼ Dwarsdoornede door de Romeinse Limesweg in Hazerswoude. Rechts van de jalon zijn in de geelbruine klei enkele schuinlopende grijze banden te zien die horen bij het talud van de verhoogde agger. Bij de Jalon verdwijnt de top van de agger in de huidige bouwvoor. Verder links is het restant van een eiken paal te zien die deel uitmaakte van de dubbele rij waarmee het weglichaam was vastgezet.

Wal, dam of dump?

Ongeveer in het midden van het terrein viel op dat direct onder de bovenste, verstoorde laag zich steeds een aanzienlijke vondstconcentratie bevond en dat deze in zuidelijke richting steeds dunner werd. De vondsten bestaan uit veel Romeinse aardewerkscherven, natuursteen, bouwkeramiek (voornamelijk Romeinse dakpan) en wat handgevormd aardewerk. Hierbij horen ook drie fragmenten van pijpaarden beeldjes, waaronder een tamelijk fors exemplaar van een ram. De vondsten dateren overwegend uit de tweede en derde eeuw. Een goede verklaring voor deze strook met vondsten kan nog niet worden gegeven. Gedacht is aan een opgevolde natuurlijke depressie of restant van een oudere geul, maar in het profiel zijn hiervoor (nog) geen overtuigende aanwijzingen gevonden. Ook is gesuggereerd dat de vondsten wellicht de weerslag vormen van wat oorspronkelijk een kunstmatige ophoging was, een lage aarden wal of dijk waarin veel Romeins afval is opgenomen. Die wal zou dan op een gegeven moment zijn geëgaliseerd en weggeploegd, met als relict de vele vondsten aan de onderzijde van de bouwvoor.

- Forse ogenfibula uit de eerste eeuw en een mooi versierde bandfibula uit de tweede eeuw na Christus afkomstig van het zuidelijk deel van het opgravingsterrein.

- ▼ Berging van een fragment van een boomstamkano of trog die was verwerkt in een van de beide houten dammen.

Aan de rand van de zone met de Romeinse vondsten lag ook een kleine rechthoekige structuur van 2,5 bij circa 6 meter, bestaande uit diep ingeslagen, aangepunte dunne houten palen. Het is onduidelijk welke functie deze structuur had. Gedacht is aan een kleine schuur of een deel van een beschoeiing, die bij de mogelijke wal kan hebben gehoord. Enkele korte greppelrestantjes hebben misschien ook bij deze mogelijke wal gehoord. Verder zijn in de zone met de vele Romeinse vondsten ook enkele ondiepe kuilen en onregelmatige sporen opgetekend. Niet duidelijk is nog waar deze mee te maken hebben. Een van deze sporen bevatte een flink aantal secundair verbrande fragmenten van een en dezelfde versierde terra sigillata-kom (type Dragendorff 37) en verbrand bot en houtkool. Dit kan een grafrest zijn, maar het verbrande bot is waarschijnlijk dierlijk. Of deze vondstrijke zone (of wallichaam?) iets te maken kan hebben met de Romeinse weg of met het watermanagement van het achterland, moet uit de verdere analyse blijken. Het is ook mogelijk dat het hier gaat om een afvaldump van een nederzetting die zich ten noorden van deze zone heeft bevonden, net buiten het opgegraven gebied. Dat moet dan overigens wel een nederzetting zijn geweest met een duidelijke afvalstrategie, waarbij de woonplaats zelf zo schoon mogelijk werd gehouden.

- Groot fragment van een pijpaarden beeldje van een ram. De oranje vlekken zijn mogelijk restanten van rode verf, waarmee het beeldje oorspronkelijk was beschilderd.

Vondsten uit de noordelijke geul

De noordelijke geul splitst zich ter hoogte van de afdammingen in twee takken, een zuidelijke en een westelijke. In de zuidelijke is geconstateerd dat er twee niveaus aanwezig zijn: een onderste laag met voornamelijk vondsten uit de eerste eeuw en een bovenste laag, met voornamelijk vondsten uit de tweede en de derde eeuw. Beide lagen zijn van elkaar gescheiden door een schone kleilaag. Opvallende vondsten uit de onderste laag zijn, behalve het vele handgevormde aardewerk, de fibulae en enkele militaire beslagstukken. Uit de bovenste laag komen medische instrumenten en een terra sigillata-scherf met een graffito (ingekaste afbeelding) van een centurio. Uit de westelijke zijtak komt voornamelijk vondstmateriaal uit de tweede en de derde eeuw. Deze zijtak was ook een stuk smaller en ondieper dan de andere. Ten noorden van de afdamming was de geul ongeveer 12 meter breed en meer dan anderhalve meter diep. De Romeinse vondsten komen voornamelijk van de bodem van de geul en uit de geleidelijk oplopende oeverzones aan weerskanten. Ook tussen de paalzettings van de dammen komt Romeins vondstmateriaal voor, waaronder in ieder geval een fragment van een beker van metaalglanswaar uit de derde eeuw.

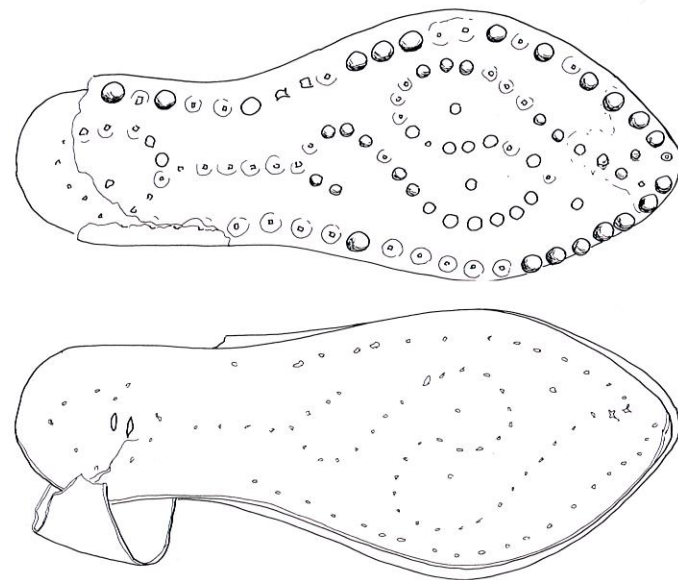
Dit deel van de noordelijke geul heeft de meeste vondsten opgeleverd. De grootste vondstgroep betreft het aardewerk, waaronder veel terra sigillata (het best vertegenwoordigde type is de wrijfschaal Dragendorff 45). Ook komen er veel Low Lands Ware-potten van het type Holwerda 141-142 voor, naast grote aantallen ruwwandig aardewerk, wrijfschalen met verticale rand en geverfde bекers en borden. Onder het baksteenmateriaal vallen meerdere fragmenten van ronde hypocausttegels op. Ook komen baksteenstempels voor, onder meer van het Neder-Germaanse leger en het eerste legioen Minervia. Nog opvallender zijn de fragmenten van opus caementicium (Romeins beton) en pleisterwerk, gevonden in combinatie met stortlagen waarin veel kiezels, grote keien en cementresten werden aangetroffen. Daarnaast zijn ook een flink aantal forse rolkeien, stukken basaltblok en conglomeraat steen verzameld. Onder het natuursteen bevindt zich een flinke hoeveelheid bewerkt tufsteen. Een fragment valt daarbij op, een vierkant blok met aan de binnenkant een ronde opening. Een enigszins vergelijkbaar stuk is enige jaren geleden in Driel (Gelderland) aangetroffen en wordt gezien als het bevestigingspunt voor een zwaar deur- of poortscharnier.¹ Onder de andere bewerkte stenen bevinden zich enkele kleinere stukken kalksteen, mogelijk van wij-altaren, meer dan tien stukken rode zandsteen met bewerkingsporen en een aantal grote brokken bruine zandsteen, leisteen en grauwwacke.

Tot de metaalvondsten behoren een ijzeren lanspunt en de eerdergenoemde dolabra. Ook zijn er drie bronzen ringen met

- ▲ Bronzen forceps, een medisch instrument behorend tot de standaarduitrusting van een Romeinse (militaire) arts.

- ▼ Een van de drie leren schoenen uit de opvulling van de Jongste geul. Dit exemplaar heeft een uniek sierlijk spijkerpatroon met een soort yin-yangmotief en dateert uit de eerste helft van de derde eeuw.

gem, een ringsleutel en een grote bronzen schijf gevonden. De bronzen schijf is een zogenoemde balteus riemhouder, een soort gesp die de zwaardriem van een soldaat op zijn plek moest houden. Een andere opvallende vondst is een loodzegel met een inscriptie. Deze loden zegels zijn in de context van de Romeinse limes een zeldzaamheid. Voor zover bekend en gepubliceerd stammen de enige andere uit Alphen aan den Rijn, Velsen en Nijmegen. In de derde-eeuwse context van Hazerswoude moet worden gedacht aan handelsloodjes die te maken hebben met de bevoorrading met goederen van, en de administratie binnen, militaire depots. De zegelaars zijn meestal ambtenaren rond het keizerlijk of provinciaal bestuur, of hoge militairen. Ten slotte zijn in de geul dichtbij elkaar drie grote fragmenten van Romeinse leren schoenen geborgen. Het gaat in ieder geval om bespijkerde zoolfragmenten. In één geval is mogelijk ook nog een rest van het bovendeel bewaard gebleven. Deze zeldzame fragmenten dateren op het eerste gezicht uit de derde eeuw. Die datering kan ook voor de overige vondsten uit deze geul worden aangehouden.

- ▲ Forse bronzen sierschijf, waarschijnlijk bevestigd geweest op een balteus, de riem van een Romeinse militair uit de derde eeuw.

De limesweg

Het aangetroffen deel van de limesweg, ten noordoosten van de opgraving, bestond uit een dubbele rij van aangepunte eiken palen. De onderlinge afstand tussen de beide rijen bedroeg ongeveer 4,5 à 5,0 meter. De beide rijen zijn wat onregelmatig overgeleverd. Net zoals dat bij de Romeinse wegen in bijvoorbeeld Valkenburg en Leidse Rijn het geval was, waren buiten de beide rijen op regelmatige afstand ook nog eens extra palen geplaatst, mogelijk om de constructie verder te versterken. Ten noorden van de weg is op een plek een mogelijke bermgreppel aangetroffen. Ook aan de zuidkant is gezocht naar (berm)greppels. Deze zijn niet aangetroffen. Dat het hier ging om een weg van het type bekiste agger, was goed te zien in de schuin oplopende afzettingen aan de Rijnzijde van de palenrij. De weg is op basis van de laatste jaarringen van een van de eiken palen dendrochronologisch gedateerd als kort na de winter van 124/125. Bij de weg is geen ander Romeins vondstmateriaal aangetroffen.

“Opvallende vondsten uit de onderste laag zijn het vele handgevormde aardewerk, fibulae en enkele militaire beslagstukken”

Conclusies en vooruitblik

De precieze aard van de Romeinse bewoning blijft nog steeds de nodige vraagtekens opwerpen. De oudste fase van de bewoning, te dateren in de eerste en de tweede eeuw, lijkt ruimtelijk gezien verspreid over het zuidelijk deel van het opgravingsterrein. Mogelijk gaat het daarbij om een rurale nederzetting met een voornamelijk agrarische functie, bewoond door mensen die grote hoeveelheden handgevormd aardewerk gebruikten. Opvallend zijn wel de militaire vondsten uit de onderste laag van

- ▼ Dwarsdoorsnede door de Romeinse limesweg in Hazerswoude. Rechts van de jalon zijn in de geelbruine klei enkele schuinaflopende grijze banden te zien die horen bij het talud van de verhoogde agger in de huidige bouwvoor. Bij de jalon verdwijnt de top van de agger in de huidige bouwvoor. Verder links is het restant van een eiken paal te zien die deel uitmaakte van de dubbele rij waarmee het weglichaam was vastgezet.

de noordelijke geul ten zuiden van de afdamming. Het is niet uitgesloten dat er toch een kleine militaire component binnen deze rurale nederzetting aanwezig is geweest. De middelste fase houdt verband met de aanleg van de Romeinse limesweg in 125. Een oudere fase van de weg is nog niet vastgesteld in Hazerswoude. Het wegtracé bevindt zich in het uiterste noorden van het gebied.

De jongste fase stamt uit het einde van de tweede en de derde eeuw. De bijbehorende sporen, landschapselementen en vondsten zijn geconcentreerd in het noordelijke deel van de opgraving. Hier lijken de Romeinen intensief watermanagement te hebben uitgevoerd in reactie op een reactivering van de noordelijke geul. Niet duidelijk is of dit gedaan is om de wateroverlast vanuit de Rijn tegen te gaan, of juist vanuit het zuidelijk gelegen veengebied. Wilde men de landbouwgronden of een dan wel meerdere nederzettingen beschermen tegen het Rijnwater, of wilde men de structuren die ten noorden van de afdamming hebben gelegen voor verdere erosie behoeden? En wat lag er eigenlijk ten noorden van de dammen in de omgeving van de geul? Op basis van de oriëntatie van de opgegraven delen van de limesweg in Hazerswoude zal deze hier hebben doorgelopen en het is dan ook aannemelijk dat hier ook een brug heeft gelegen. Dergelijke kwetsbare onderdelen van de limesinfrastructuur werden vaker goed beschermd tegen erosie.

In Hazerswoude komt daar nog een element bij, namelijk het laat tweede en derde-eeuwse vondstmateriaal uit deze omgeving. Hoewel de bijbehorende sporen (nog) niet gevonden zijn,

toont dit materiaal aan dat de Romeinse aanwezigheid een duidelijk militair karakter had. Het vele opgegraven bouwmaterial wijst bovendien op de aanwezigheid van een stenen gebouw, wellicht voorzien van vloerverwarming en pleisterwerk. Het kalk- en zandsteen is afkomstig van beeldhouwwerk, mogelijk onder meer van altaren. Hierbij kan worden gedacht aan verschillende mogelijkheden, zoals een klein fort, een heiligdom, een wegstation voor de overnachting van reizigers en het wisselen van de paarden, of een combinatie van deze elementen.

Kort samengevat is er in Hazerswoude, met name aan het eind van de tweede en in de derde eeuw, iets uitzonderlijks aan de hand. Hier lijkt een nieuw element te zijn toegevoegd aan de limes, in een gebied tussen twee forten in, namelijk die van Leiden en van Alphen aan den Rijn. Voor het eerst is hier, buiten de bekende voorbeelden in Valkenburg, voor de West-Nederlandse limes aangetoond dat er ook militaire activiteiten plaatsvonden tussen de forten in. Maar er blijven ook vragen over. Want gaat het hier inderdaad om een nieuwe wachtpost, die het gat tussen deze twee castella moest invullen? De vindplaats in Hazerswoude ligt ongeveer halverwege de afstand van Leiden naar Alphen. Is het daarom ook een geschikte plek voor een pleisterplaats? Of had de locatie, met een brug over een zijgeul van de Rijn, ook een religieuze betekenis? Op deze vragen zal bij de verdere uitwerking van de opgraving worden geprobeerd een antwoord te formuleren. Voor een belangrijk deel ligt dit raadsel ook nog verborgen in niet-onderzocht gebied in de omgeving van de opgraving.

Verantwoording

Noten

- 1 Hessing, Vos en Van Ginkel (2021), 114, afbeelding 1.3.

Literatuur

Hessing, W.A.M., W.K. Vos en E.J. van Ginkel (red., 2021), *Romans on the Waterfront. Evaluation of archaeological interventions (1997-2020)*

along the Dutch part of part of the Lower Rhine and Coastal Limes, Amersfoort (Nederlandse Archeologische Rapporten 71)

Over de auteurs

Jasper de Bruin is conservator van de afdeling 'Nederland in de Romeinse tijd' bij Het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden en maakte

deel uit van het opgravingsteam. Wilfried Hessing is directeur van Vestigia Archeologie & Cultuurhistorie en uitvoerend projectleider van de opgravingen in Hazerswoude. Jannike Noordervliet is archeologisch adviseur bij de Omgevingsdienst Midden-Holland en coördineerde in die rol de samenwerking tussen alle betrokken partijen.